

היהודים בעדן במאה הי"ט

אביבה קליין-פרנקה

הישוב היהודי בעדן, כמו זה שבתימן, ראשיתו, על-פי המסורת, בתקופת שלמה המלך.¹ אמנם עדויות ממשיות להימצאותם של יהודים בעדן, המבוססות על תעודות ומטבעות, ראשיתן רק מימי בית שני.² גם מנהגם של יהודי תימן ועדן, עד המאה ה-20, לציין מאורעות על-פי מניין השטרות מעיד על קדמות יישובם באזור זה ועל רציפותו. עם זאת שונה היה הרכבה של קהילת עדן מזה של יהדות תימן. היות עדן עיר נמל שמסחרה חובק ימים וארצות הביא לתנועה בלתי-פוסקת של סוחרים יהודים ממנה ואליה, ואלה טבעו בה חותם של בין-לאומיות. כן התיישבו בה יורדיים וסוחרים מארצות שונות, שרובם עמדו על זיקה לקהילות שבתימן, ובכל התקופות לא היה מספרם רב.

התפתחות הקהילה היהודית בעדן היתה קשורה למעמדה של עדן ושל הנמל, שחלו בו עליות וירידות, ולהיקף הסחר העולמי שעבר דרכה עד שכבושה הבריטים.

עד סוף המאה ה-17 ידעה הקהילה היהודית שלוש תקופות פריחה:

- (א) כימי הבית הראשון והשני, כאשר היתה עדן על אס-הדרך היבשתית והימית במסחר של כשמים וקטורת מרמות דופאר (היא כירת חמיאר), ושל משי ואבנים טובות מהודו לארצות הים התיכון, לרבות צור, צידון וארץ-ישראל.³
- (ב) בתקופת הגאונות — כאשר היתה עדן מרכז רוחני חשוב,⁴ ועושרם וחוכמתם של יהודיה היו לשם דבר.⁵

- (ג) במאות 11-13 — כאשר היתה עדן השוק הגדול לחילופי סחורות בין מערב למזרח,⁶ מסין ומהודו בדרך ים-סוף למערב, לספרד, ואחר-כך לונציה. עם עליית

1 מסורת זו מסתייעת בפסוקים מהתנ"ך, כגון: במלכים א ט: כח, י: י:כב, כב: מט, ויחזקאל כז:

כב-כג; גם אצל: מהלל העדני, בין עדן לתימן, תל-אביב תש"ז, עמ' 89-90; Norman Stillman, *The Jews of Arab Lands, A History and Source Book*, Philadelphia 1979, pp. 249, 253

2 יהודה רצהבי, 'יהדות תימן', בתוך: ממזרח ומים, בעריכת י' רפל, תל-אביב 1978, עמ' 209.

3 י' בן-צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 57.

4 ש"ד גויטיין, 'נגידי ארץ תימן', בתוך: כואי תימן, עורך: י' רצהבי, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 19.

5 י' בן-צבי (לעיל, הערה 3) בעמ' 60 מציינ, שבידי היהודים והנבטים היה מרוכז כל המסחר של עדן בזמן העתיק; ש"ד גויטיין, 'יהדות תימן בין גאונות מצרים לבין ראשות הגולה של בבל', בתוך: סיני, לג, תשי"ג, עמ' רכה-רלז.

6 מ' אביר, 'הסחר הבין-לאומי והיהודים בחימן במאות 15-19', פעמים, 5, 1980, עמ' 7; ש"ד גויטיין, הישוב בא"י בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 285, 326; דוד הולדן, שעון החול — דרום ערב הסוערת, תל-אביב 1967, עמ' 18.

מצרים כאותו זמן עלתה חשיבותה של עדן השוכנת בצומת דרכי-המסחר.⁷ תקופה זו היתה מעין 'תור זהב' בתולדות יהודי עדן, והיא נמשכה עד אמצע המאה ה-16,⁸ מבחינת מעמדם בעיר, מקומם בסחר הבין-לאומי והמוניטין שלהם כסוחרים מהימנים.⁹

קשריהם של יהודי עדן עם היהודים בארצות הים-התיכון היו הדוקים עד אמצע המאה ה-16; אז גם נכתבו בעדן יצירות ספרותיות חשובות.¹⁰ מתקופה זו נמצאו מצבות קברים ועליהן חרותות כתובות בעברית מן המאות 8-13.¹¹ מאמצע המאה ה-16 עד סוף המאה ה-18 הולכות ומתמעטות הידיעות על יהודי עדן. אט-אט דועך המסחר בעיר זו ונחלש מעמדה בגלל תהפוכות בשלטון ומלחמות.

שלושה גורמים תרמו לירידת קרנה של עדן כנמל וכמחסן סחורות בין-לאומי: (1) גילוי הנתיב הימי להודו סביב כף התקוה הטובה;¹² (2) כיבוש עדן בידי התורכים, הפורטוגזאים והתימנים פעמים מספר הביא לשיתוק הדרגתי של הנמל, וכתוצאה מכך להגירת היהודים לתימן, הודו, חבש ומצרים;¹³ (3) איסור על יהודים להתיישב בג'דה והגבלת כניסתם של סוחרים יהודים לתחומה, פגע במעמדם, הגביל תנועתם וצמצם את המסחר דרך ים-סוף.¹⁴ כתוצאה מכך הידלדלה הקהילה בעדן ומעמדה נחלש והיא אף ידעה פרעות ורדיפות.¹⁵ על מעמד היהודים בתחילת המאה ה-16 עשויים ללמד נתונים מכתב-יד של מחבר חדראמי (איש חצרמות), ולפיו ערערו היהודים בשנת 1517 על גובה מס הגולגולת שנדרשו לשלם,¹⁶ שהסתכם ב-7000 דינאר. מסכום זה אפשר

7 J.R. Wellsted, (*Travels in Arabia*) *Wellsted's Reisen in Arabien*, Halle 1842, p. 292
מציין שהיה מסחר פורח עם סין והודו.

8 מ' אביר (שם, הערה 6), עמ' 9.

9 מתעודות הגניזה הקאהירית אנו למדים על מעמדם של היהודים מתימן ועדן במרחב ארצות הים-התיכון. ענייני מסחר ובעקבותיהם קשרי נישואין מקשרים בין יהודים מספרד במערב ועד הודו במזרח. ראה — S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, pp. 7, 12; Walter, J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, London 1937, p. 76
1978, עמ' 92

10 ש"ד גויטיין, 'נגידי ארץ תימן', בתוך: כואי תימן, חל-אביב חשכ"ה, עמ' 24.

11 י' בן-צבי, ספוני טמוני חול, ציוני קברים מפרס ומעדן, בתוך: תרביץ, כב, תשי"א, עמ' 198; וכן י' ספיר, מסע תימן, בעריכת א' יערי, עמ' רי"ד.

12 ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 20; Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, London 1970, p. 39

13 Albert Kammerer, *La Mer, Rouge*, Cairo 1935, Vol. I, pp. 74-75; R.B. Serjeant, *The Portugueses off the South Arabian Coast*, Oxford 1963, p. 32

14 קאמרר (לעיל, הערה 13), עמ' 87; Heinrich V. Maltzan, *Reise nach Südarabien*, Braunschweig 1873, p. 173

15 י' רצהבי, 'פיוט על חורבן בית-הכנסת בעדן', במערכה, תשל"ב (מס' 133), עמ' 15.

16 סרג'נט (לעיל, הערה 13), עמ' 140, מניח שיש פה טעות. סכום גבוה זה של מס פירושו שהקהילה מנתה 20-30 אלף נפש, ומספר זה אינו מתקבל על הדעת. יתכן, לדעתו, שהטעות נובעת מהחלפת המטבע התימני בתורכי, שהוא כעל אותו שם אך ערכו קטן יותר.

להסיק, כי בעדן חיו אז עשרות אלפי יהודים,¹⁷ ואילו לודוויגו בארתמה, שהיה בעדן בשנת 1503, העריך שכלל אוכלוסיה של עדן מנו 5-6 אלף נפש.¹⁸

עדן ערב הכיבוש הבריטי

100 שנה קודם הכיבוש הבריטי נוחקה עדן מהשלטון המרפזי של תימן. משנת 1728 היתה עדן תחת חסות הסולטאן של לחג' (משבט העבדאלי), שעמד בראש מרד השבטים בדרום תימן נגד האימאם של צנעא.¹⁹ מעתה שלט בדרום חוק המדבר, ועדן נהיתה נמל של שודדיים. בני השבטים היו פושטים על אוניות-סוחר ששטו בין הודו לאירופה, שודדים את תוכנן ואף מוכרים את הנשים שמצאו בהן לשפחות. הביזה והעבדים נמכרו בשוק בעדן, וסולטאן לחג' היה מקבל מעשר מהפדיון.²⁰

הבריטים — כמו התורכים, הפורטוגזים והמצרים קודמיהם — נמשכו אל עדן בשל הפוטנציאל הכלכלי והחשיבות האיסטראטגית שלה.²¹ מסוף המאה ה-18 גדל העניין של הצי הבריטי באחיזה בדרום ערב, וגם הסולטאן רצה בקשר עם הבריטים. החל משנת 1798 החלו ביקורי-נימוסין של הצי הבריטי בנמל עדן ושל נציגי-ממשל בריטיים אצל הסולטאן בלחג'. בעקבות ביקורים אלה החלו דיונים בין שני הצדדים על קשרי מסחר והגנה. הסולטאן של לחג', שחשש לאבדן עצמאותו בגלל מלחמות התורכים והתימנים, ביקש כבר בשנת 1802 לכרות ברית הגנה עם בריטניה, וחזר על הצעתו עשרים שנה אחר-כך; אך רק מאוחר יותר, בשנת 1837, ניהלה בריטניה משא-ומתן על חכירת נמל עדן, כדי שהוא ישמש כתחנת-ביניים של הצטיידות כפחם לאוניות השטות להודו. תמורת חכירת הנמל והשטח לתחנת הפחם, ניאותה בריטניה לשלם לסולטאן של לחג' תשלום שנתי והסכם הגנה. תוך כדי כך, השתלטו ב-1836 שודדיים מבני השבטים על האונייה 'דאריה דאולאט', שהפליגה כרגל בריטי ממאדראס לג'דה, גררוה לעדן, שדדה וכמעט מכרו את הנשים הכבודות שהיו בה לשפחות. כתוצאה מכך הופיע בעדן סרן סטפורד היאנס,²² איש הצי הבריטי בהודו, ותבע מן הסולטאן פיצוי כספי על הנזק, שכן השלטונות הבריטים ראו אותו אחראי לשוד שנעשה כשטח הריבוני שלו.²³

17 ראה אביר (לעיל, הערה 6), עמ' 15-16, המניח שיהודים רבים היגרו מעדן בתקופה זו, אך הקהילה חוייבה לשלם את מלוא המס.

18 Fritz Apelt, *Aden — Eine Kolonialgeographische und Kolonialpolitische Studie*, Grossenhein 1929, p. 51

19 ראה — Tom Hickinbotham, *Aden*, London 1958, p. 62

20 ראה קאמרר (לעיל, הערה 13), עמ' 206-207.

21 R.L. Playfair, *A History of Arabia Felix or Yemen*, Bombay 1859, p. 159

22 על המגעים בין סולטאן לחג' לנציגים בריטים כ-40 השנים שקדמו לכיבוש עיין אצל:

Thomas E. Marston, *British Imperial Rule in the Red Sea Area 1800-1878*, Hamden 1961, pp.

33-34, 37; Richard, F. Nyrop, *Area Handbook for the Yemen*, Washington 1977, p.

20; Gordon Waterfield, *Sultan of Aden*, London 1968, pp. 28, 69, 79

23 ראה פלייפר (לעיל, הערה 12), עמ' 162.

בשנת 1838 הוחזר רשמית השטח של נמל עדן לבריטים תמורת תשלום חודשי (סטיפנדיה) לסולטאן. אולם הסולטאן התחרט על ההסכם שחתם עליו, כי ראה ביתור על אדמה ערבית משום בגידה בדתו; כמו כן נערמו גם קשיים אחרים. הסולטאן הניח שהסכם החכירה יכלול רק את השטח ולא את האוכלוסים של עדן, שיוסיפו להיות בחסותו. הבריטים התנגדו לכך בתוקף.²⁴ הם גם נוכחו לדעת, שלא נוכחות בריטית קבועה וללא החלת החוק הבריטי לא תוכל תחנת הפחם לאוניות לתפקד כראוי. גם השבטים הגובלים עם עדן הוסיפו להיות עויינים ונהגו בהפקרות ברכוש הבריטי, בין היתר גם בשל אי-יכולתו של הסולטאן מלחג' לאכוף את סמכותו על אנשי השבטים שבשכנותו. ב-24 באוקטובר 1838 חזר סרן היאנס לעדן כדי לדרוש מן הסולטאן שיעמוד בתנאי ההסכם, אולם נציגי הסולטאן מנעו ממנו לרדת לחוף ואף סירבו לספק לאונייה מים. כתוצאה מכך החליטו הבריטים להפעיל כוח צבאי כדי לאלץ את הסולטאן לעמוד בתנאי ההסכם שחתם עליו.

עדן נכבשה בידי הבריטים ב-19 בינואר 1839, במבצע צבאי שהשתתפו בו שתי אוניות ו-700 חיילים (מהם 400 הודים), ובראשם עמד הסרן היאנס.²⁵ כדי להתפייס עם הסולטאן, טען היאנס רשמית כי בא לאכוף את הסכם החכירה. הסולטאן נאלץ להסכים לשליטת הבריטים על העיר ועל הנמל (זה היה הכיבוש הבריטי הראשון בתקופת מלכותה של ויקטוריה, וזו היתה הטריטוריה הערבית האחרונה שהיתה בשליטת הבריטים עד 1967).²⁶ היאנס, שנתמנה למושל בריטי²⁷ ראשון של עדן, קיבל לידיו אוכלוסים מוסלמים עויינים, בדומה לכפר של שודדים; זו היתה עיר נחשלת בלי תשתית ובלי שירותים, נמל כמעט משותק ממסחר, שבו כל דאלים גבר.²⁸ היאנס עשה רבות לשיקומם של העיר ושל הנמל ולהחייאת המסחר והפעילות בו. הוא שמר בקנאות על ריבונות עדן מפני נסיונות ההשתלטות של סולטאן לחג' ומפני ההתקפות של השבטים בצפון. בשנות שלטונו הוא העלה את עדן שוב על מפת המסחר העולמי,

24 ראה וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 43; R.J. Gavin, *Aden Under British Rule 1839-1967*, London 1975, p. 65

25 ראה וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 75; 1000 גברים חמושים הגנו עם הסולטאן על עדן, Jens Plass, *Die Adener Grenzkommission 1901-1907*, Opladen 1967, p. 1

26 הדגל הבריטי הונף על ארמון הסולטאן בעדן; כפעולה זו נעשה הכיבוש לעובדה. דבר הפלישה פורסם בחאריץ 20.2.1839 בעתון בבומביי — *The Bombay Government Gazette*. לאחר הכיבוש היתה עדן מבחינה מנהלית חלק מהודו הבריטית והוגדרה — *Political Subject of the Government of Bombay*. ראה וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 75; F.M. Hunter, *The British Settlement of Aden in Arabia*, London 1968

27 שמו המלא היה — Captain Stafford Bettsworth Heines — מיד לאחר הכיבוש נתמנה היאנס זמנית ל-Political and Civil Control of Aden. אח"כ הוגדר תפקידו — *Political Resident of Aden*; ובשלב האחרון הוא נתמנה ל-Political Resident. עד סוף מלחמת-העולם הראשונה נתמנו על עדן 20 מושלים מאז הכיבוש ב-19.1.1838. עיין אצל וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 79; פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 183; האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 129.

28 ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 20.

והביא את נמלה בגודלו וכחשיבותו הכלכלית למקום שלישי באימפריה הבריטית ולמקום הראשון בחצי-האי ערב.

בהתפתחות עדן מן הכיבוש הבריטי עד סוף מלחמת-העולם הראשונה אנו מבחינים ב-3 תקופות:

(א) מהכיבוש עד הכרזתה כנמל חופשי ב-1850; (ב) מ-1850 עד פתיחת תעלת סואץ ב-1869; (ג) מ-1869 עד סוף מלחמת-העולם הראשונה.

היהודים בעדן לפני הכיבוש ובשנים הראשונות אחריו

הרכב הקהילה היהודית בעדן ערב הכיבוש דמה לזה של קהילה עירונית בינונית בתימן. זו היתה קהילה קטנה של בעלי-מלאכה ברובם, שעסקו בצורפות, אריגה, קליעת מתצלות, חייטות, דייג, הכנת כלי-נשק וחומר נפץ, וכן טווייה, שעסקו בה הנשים.²⁹ חלק מהם עסק במסחר זעיר, בתיוון ובממכר סחורות לשוק תימן ועדן. סחרו בקאת, קפה, צימוקים, עורות, אשלג, סוכר וטבק. היבוא כלל בדי-כותנה ואכנים יקרות מהודו, ומתכות ונייר מאירופה.³⁰ בצד היהודים היו בעדן סוחרים הודים, מצרים ופרסים, שאת בואם עודד הסולטאן אחמד עוד בתחילת המאה ה-19, כדי לשקם את המסחר בעיר.³¹ היהודים בחושייתם עסקו כמעט בכל הפרנסות, להוציא עיסוקים מעטים: הם לא היו ספנים, בוני-סירות, דייגים כלב ים וסוחר-עבדים. המסחר בעבדים, שהיה נפוץ בעדן עד הכיבוש הבריטי, התקיים על אי סמוך לנמל, שגם יהודים התגוררו בו.³² מגורי היהודים היו פזורים לאורך החוף, כמה משפחות גרו בקראטר, הוא המכתש — לב העיר עדן, בקרבת השוק האזורי. וולסטד מתאר את רחובות עדן שהיו מצחינים וההזנחה שררה בכל, אך הסופות של היהודים היו נקיות ומחצלות נתלו כפתחיהן, במקום דלת, כדי לאפשר פרטיות לדייריהם. היו יהודים שהשתמשו במזננים, ממולאים בעשב דק ומכוסים בציפוי מכותנה.³³ היהודים היו עניים מרודים על אף חריצותם והרמה הגבוהה שלהם בכמה מקצועות, כגון צורפות ועשיית נשק. 'ספיר, שתיאר כיצד חיו היהודים בעדן, ציין כי היהודי דמה בחזותו לערבי. הכיבוד היה מינימאלי, מן המותניים ומעלה עידום למחצה, אך הוא ניכר בטלית השחורה המצוייצת, מצמר עיזים, שהיתה מונחת על כתפו האחת ועטפה את גופו. היא שימשה לו לשינה בלילה ולמושב ביום. ספיר מוסיף כי היהודים חיו על

29 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 28.

30 ראה רצהבי (לעיל, הערה 2), עמ' 237.

31 וולסטד (לעיל, הערה 7), עמ' 110, 310, המציין שבצד היהודים בעלי-המלאכה היו מספר יהודים סוחרים עשירים. שאר החושבים התפרנסו מהכאת מים ועצים לסירות, ולעולים-לרגל למכה דרך עדן.

32 ראה וולסטד (לעיל, הערה 7), עמ' 302; האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 2. המציין שלאחר הכיבוש הבריטי עבר סחר העבדים לנמל מוקאלה.

33 ראה וולסטד (לעיל, הערה 7), עמ' 302.

לחם דוחן ושתו יין-תמרים ועראק מתוצרתם, הם הרבו לאכול דגים שקנו בזול או שדגו בעצמם. בשר אכלו לעיתים רחוקות.³⁴

עד הכיבוש הבריטי היו יהודי עדן כפופים לסולטאן לחג' ושילמו לו את מס הג'יזיה, והוא הגן עליהם ועל רכושם. כל אותו זמן, ולמעשה עד סוף המאה ה-19, ראו יהודי עדן את עצמם חלק מיהדות תימן ושמרו על קשרים וזיקה עמה. קשרי משפחה ומסחר קשרו את יהודי עדן עם דרום תימן במיוחד.³⁵ המוצא של רבים מהם היה מהערים הגדולות שבדרום: תעז, קעטכה, דאלע וביידא. חלקם יצא מתימן לרגל מסחרו או נשתתף בעריה-הנמל עדן ומוח'א בדרכו לארץ-ישראל או להודו ותקע יחד בעדן.³⁶ היותם כעלי-מלאכה סייע בידם להשתלב בעריה-הנמל: מוח'א, חודידה ובמיוחד עדן, שסיפקה שירותים לכ-150 אלף תושבים בקירוב, רובם נוודים, שחיו בסביבה.

את מצב היהודים ביום הכיבוש הבריטי מתאר ספיר על סמך ידיעות שליקט בהיותו בעדן. הבריטים נתנו אתראה אחרונה לסולטאן לחג', שאם לא יכיר בהסכם שחתם איתם, הם יאלצו להגשימו ככוח הצבא ויפלוש למחרת היום (שבת). הסולטאן עמד במריו והעביד את היהודים בפרך, 'לעמוד אתם במערכי המלחמה, על ההרים הנשקפים אל מעבר לים'. בשבת התקבצו היהודים בבית-הכנסת ולאחר דיון אם להיענות לסולטאן ולחלל את השבת, החליטו: 'ייעבור עלינו מה לא נצא בשבת לעבוד ולהילחם'.³⁷ משיצאו בצוהרי יום השבת מבית-הכנסת היתה עדן מלאה חיילים בריטים. הכיבוש היה לעובדה. הנייטראליות של היהודים במלחמה היתה להם למקור הצלה. אחת הפעולות הראשונות של היאנס היתה להעמיד משמר על בית-הכנסת ועל רחובות השוק, כדי שלא יאונה ליהודים כל רע.³⁸ במפקד תושבים שנערך עם הכיבוש נמנו 650 תושבים בעדן, מתוכם 250 יהודים.³⁹ באזורים הגובלים עם עדן, כגון: שיך עותמאן, לחג' וביר אחמד — ישבו עשרות משפחות של יהודים, אבל אין לנו נתונים מרויקים על מספרם.⁴⁰ היאנס ביטל את החסות של כלל תושבי עדן לסולטאן לחג'

34 יעקב ספיר, מסע תימן, בעריכת א' יערי, ירושלים תשי"א, עמ' ריד.

35 ראה סרג'נט (לעיל, הערה 13), עמ' 32; ואצל B.J. Yaish, 'Jewry and the Aden — Centenary', *The Jewish Tribune*, Vol. 9, January 1939 (No. 11), p. 6

36 הנוסע זכריה אלצהרי נסע דרך עדן לכלכותה — ראה 'רצהבי, ספר המוסר, ירושלים תשכ"ה, עמ' 30; ש' כסאר, 'ראשית עלייתם של יהודי תימן', בתוך: הראל, בעריכת 'רצהבי וי' שבטיאל, חל-אביב תשכ"ה, עמ' 237, המציין שנגלל עיכובים כנמל חודידה עזב חלק מן הנוסעים להודו וחלק פנה לעדן; ' טובי, 'ידיעות על יהודי תימן', בתוך: שבט ועם, סריה 6, 1973, עמ' 278.

37 ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רז; פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 163.

38 שם, עמ' רח.

39 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 26.

40 המרוחקת 40 מילין היו משפחות מספר של יהודים, ראה עמ' 14; על קהילה של יהודים מבוססים, מנהלי-חשבונות של סולטאן לחג' ובעלי השפעה — ראה: פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 18; ראה גם וולסטד (לעיל, הערה 7), עמ' 305; מהלל העדני (לעיל, הערה 1), עמ' 2; צמח מצייין שבשוק עותמאן היו 2 בתי-כנסת וחדר לימוד ל-30 ילדים — אברהם אלמליח, 'מסע יום טוב צמח לתימן', בתוך: שבח תימן, בעריכת 'י ישעיהו וא' צדוק, חל-אביב תש"ה, עמ' 265.

ואת הגזירות של קודמו, והנהיג את החוק והנהלים הבריטים כפי שפעלו בהודו. אשר ליהודים, ביטל היאנס את תשלום הג'יזיה, את חוקי ההשפלה ואת ההגבלות, שחלו עליהם בעדן זה מאות שנים, כגון חובת הלבוש הכהה או חוק האיסור לסחור ביי"ש בפומבי. היהודים גם קיבלו חופש לסחור ולעבוד ללא הגבלות בכל ענפי המסחר;⁴¹ זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שבארץ שרוב אוכלוסייה מוסלמים, היו היהודים שווים מבחינת החוק לערבים.

כל ההקלות באו ליהודים במפתיע, וחלפו עשרות שנים עד שהקהילה היהודית קיבלה צביון מקומי, עדין, מיוחד. כאמור, כמעט עד סוף המאה ה-19 ראו יהודי עדן את עצמם חלק מיהדות תימן, וכצנעא — את מרכזם הרוחני. הם קיבלו על עצמם פסק-הלכה של בית-דין צנעא כל אימת שהתעוררו מחלוקות בין רבניהם המקומיים; הם נהגו לחפש בתימן חתנים וכלות לילדיהם, וכן מלמד-מארי לבניהם, או חזן ושוחט לקהילתם. עד מלחמת-העולם הראשונה הם גם קיימו את המנהג לעלות-לרגל לקבר ר' שלום שכזי בתעז, וכמו-כן מסורות ומנהגים אחרים של יהודי תימן.⁴² גם יהודי תימן ביטאו יחס של אחדות כלפי יהודי עדן. ח' חבשוש כתב על עדן שהיא 'עיר מולדת גאונינו ותפארת זמנינו'.⁴³ קהילת עדן נהגה לתמוך בקהילות בתימן שנקלעו למצוקה אם בגלל בצורת ומגיפות או מלחמות. עשירי עדן שלחו כספים לקהילות תימן וגם נתנו מחסה בשעת הצורך ליהודים שכרחו על נפשם מפני פורענות.⁴⁴ פניות מתימן לעשירי עדן אף פעם לא הושכו ריקם ולא רק בעניינים של הצלת נפשות, כגון, על-פי בקשת יהודי תימן, תמכו יהודי עדן כממון רב בתנועת שוקר כוחייל, עד שהתכררה זהותו האמיתית.⁴⁵

בחמש-עשרה השנים הראשונות לשלטון הבריטי לא חל שינוי רב בחיצוניותו או בהתנהגותו של היהודי בעדן.⁴⁶ ספיר מעיד על היהודים שלמרות ביטול הגזירות עדיין 'לא החליפו שמלותיהם, לא שינו מעשיהם, ולא המירו מנהגיהם... גם שפתם המורגלת להם היא לשון ערבי המהלכת בכל המדינה. ומבטאם בלשון הקודש וקריאתם בתורה, כהתימנים כולם'.⁴⁷ יחד עם זאת, קשורה התפתחות הקהילה בעדן לאחר הכיבוש להתפתחות העיר תחת השלטון החדש.

41 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 45; יום טוב צמח (לעיל, הערה 40), עמ' 267; לראשונה הורשו היהודים לסחור ביי"ש — ראה דוד סיטון, 'קהילת עדן', בתוך: קהילות יהודי ספרד והמזרח בעולם בימינו, ירושלים תשל"ד, עמ' 109.

42 מתוך ראיון עם יהודה מנחם, לונדון 1976.

43 יוסף קאפת, 'קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש', ספונות, ב, תשי"ח, עמ' רפ.

44 שם, עמ' רעג; עיין גם י' ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' ריח.

45 משיח שקר שהופיע בתימן במאה ה-19 והסית רבים להתאסלם. ראה א' יערי, 'שכר כוחייל', בתוך: שכות תימן עמ' 144; עיין גם אצל משה צדוק, 'יהודי תימן, תל-אביב 1967, עמ' 91.

46 האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 46. הכותב: חיצוניותו של היהודי אינה שונה מזו של הערבי בן המקום.

47 ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רי.

המדיניות הבריטית בעדן

בשנים הראשונות לכיבוש הבריטי חלו שינויים מפליגים בסדרי-החיים בעדן. האוכלוסים הוכפלו מחמת כניסת הצבא לעיר. בשבועות הראשונים ניסה הצבא להתמקם על הגבעות ומסביב למגורי התושבים, אך היאנס נוכח לדעת שאין מנוס מתכנון העיר מחדש, עם תשתית רחבה שתענה על צרכיה של עיר גדולה ונמל בין-לאומי.⁴⁸ הוא הורה להרוס את כל המבנים, הצריפים והסוכות, ששימשו כמגורים לתושבי עדן, ושמר רק על המגדלים, המסגדים, כמה מבנים עתיקים, בתי-קברות וארמון הסולטאן. העיר חולקה לרבעים, וכל רובע ניתן בחכירה ל-99 שנים, לתושבים או לקבוצות אתניות שונות, כדי שיבנו בו את בתיהם.⁴⁹ כן הוקצו שטחים למבנים ציבוריים ולמחנות הצבא. נסללו דרכים, הרים בותרו כדי לאפשר גישה נוחה מן העיר אל הנמל, ומנהרה חיברה את העיר, הקראטר, עם משרדי הממשל, וקרקעית הים הועמקה והוקם מזח נמל מים עמוקים.⁵⁰

על התארגנות היהודים בתהליך הבנייה מחדש כותב ספיר: ממשלת בריטניה יישרה ומדדה העיר ונתנה ליהודים מקום רחב ידיים בתווך. היהודים 'הוכרחו לכנות בתיהם גזית ולבנים, תחתיים ושניים, לסיידם וליפותם מבית ומחוץ'.⁵¹ היהודים ברובם בירכו על מעמדם החדש ועל הזכויות שהעניק להם המושל הבריטי, אולם היו שהתלוננו לפני ספיר, כי החיים נעשו קשים יותר, ואעפ"י שהפרנסה מצויה בשפע עלו המחירים פי שלושה ויותר וקשה להם לכלכל את משפחותיהם.⁵²

בשנים הראשונות לשלטון הבריטי היה הצורך לספק מזון ומים לאלפי אנשי-הצבא שבעיר, אחד הגורמים לפריחת המסחר בעדן, ועם זאת — משימה קשה לביצוע. הצורך לספק לצבא מזון ומים היה בראש דאגות הממשל. כי הצבא, הפקידות ואנשי השירותים שהובאו מהודו היו הצרכנים העיקריים לסחורות ומזון מתימן ומהודו, כך שהיבוא והיצוא נשאר בעדן וסיפק צורכיהם.⁵³ היהודים בכלל זה סיפקו לצבא: קפה, טבק, עורות, פירות וירקות.⁵⁴ קשה כמיוחד היתה בעיית אספקת המים. בעדן לא היו מי שתייה ולא צמחיה מסוג כלשהו.⁵⁵ המחסור במים מנע בעבר שליטת

48 וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 26.

49 כשביקר היאנס בעדן ב-1837 היו בה 90 צריפים מפורזים ללא סדר — ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 129; דמי חכירת הקרקע היו פני לאמה — ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' 10.

50 על החוף היו צריפי המכס של סולטאן לחג', פקיד המכס היה יהודי כחקופה שקדמה לכיבוש הבריטים את המקום — ראה מהלל העדני (לעיל, הערה 1), עמ' 13.

51 ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רטו.

52 שם, עמ' ריד; וגם בראור (לעיל, הערה 40), עמ' 64.

53 Kennedy Trevaskis, *Shades of Arabia*, London 1968, p. 5

54 ראה רצהבי (לעיל, הערה 2), עמ' 237; צריכת הבריטים היחה באוחה תקופה פי 20 ויותר מצריכת התושבים — ראה מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 159.

55 אבן בטוטא כותב: עיר גדולה בלי ורעים, כלי מים או עצים — ראה Samuel Lee, *The Travels of Ibn Battuta*, London 1829, p. 35. (מתורגם).

צבאות זרים בערן, כי הם היו תלויים ברצונם הטוב של השבטים כאזור לספק להם מים. תושבי ערן השתמשו בעבר במי גשמים שנאגרו במאגרים ענקיים. הבריטים מצאו לאחר הכיבוש את כל המאגרים כמצב של התפוררות וללא שימוש; הם תיקנו כמה מהם וכנו מאגרים חדשים.⁵⁶ אף-על-פי-כן היתה ערן תלויה בשיך עות'מאן ובלחג' שסיפק לה מים בנאדות-עור שהובלו בשיירות של מאות גמלים יום יום לערן. אנשי השבטים התנכלו לשיירות המים שעברו דרך אדמותיהם, והמושל היאנס הקים משטרת מים מיוחדת.⁵⁷ גם הסולטאן של לחג' שיבש את תנועת השיירות ואף התארגן עם שבטים אחרים לתקוף את ערן ולשחררה מן השליטה הבריטית. הם גם הפריעו לשיירות המזון מתימן לערן; אחר-כך שמו מצור על ערן, ובמשך כמה חודשים מגעו מזון טרי מתושביה. לבסוף הם חדרו לערן, השתדלו לפגוע בערבים ששיטפו פעולה עם הבריטים ואף ניסו לרצוח את היאנס.⁵⁸ היו גם פיגועים בים ושבת הפאדלי תכנן מצור ימי על אוניות בריטיות.⁵⁹

אי-השלמה מצד השבטים לנוכחות הבריטית כאזור ארכה כמה שנים, ולבסוף העדיפו רובם חוזה ידידות והגנה עם בריטניה תמורת סטיפנדיה ושלטון אוטונומי. בין שאר הנימוקים היה גם החשש לאובדן חירותם, מפני שהשבטים חששו מפלישת תימן או תורכיה לתחומם. תימן היתה שרויה באותו זמן באנארכיה מוחלטת, ומלחמה היתה נטושה בתוכה בין האימאם לתורכיה. גם הסולטאן של לחג' השתתף בקרבות.⁶⁰ התורכים חסמו את חודידה וחסמו את תוואי השיירות מתימן לערן ולמוח'א. לא תורכיה ולא האימאם השלימו עם הנוכחות הבריטית כאזור. התורכים תבעו בעלות על חופי המזרחיים של ים-סוף צפונה מבאב-אל-מנדאב ומטרתם היתה לנתק את ערן ממקורות המים והמזון בלחג' ולהגיע לחצרמות ולנמליה על-מנת לשבש את התחבורה הימית של בריטניה.⁶¹ ראשי השבטים חששו לאובדן עצמאותם ולסיפוחם לתימן, וכך שימש האוייב המשותף לגורם שקירב בין השבטים ובריטניה.⁶²

56 נושא המאגרים הוא נושא חשוב בפני עצמו. נזכיר רק שהיו בערן כ-30 מאגרים למי-גשמים שיכלו להכיל עד 78 מיליון גאלון מים. רבע מן המאגרים שיפצו הבריטים לשימושם — ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 12; אצל מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 153; הבריכות היו חצובות בסלע ומצופות בכשבת סטוקר דומה לשיש. לגבי זמן בנייתן חלוקות הרעות. יש שמייחסים את בנייתן ליהודים — ראה Erich Bräunlich, *The Well in Ancient Arabia*, Leipzig 1926, p. 34. מלבד בריכות אלו היו בערן גם בארות מים מלוחים.

57 סולטאן לחג' קיבל תמורת המים שנשאבו מכארותיו והובלו לערן 50%, כלומר, 1/2 רופיה ממחיר הנגבה מתושבי ערן לגאלון מים. כמות המים נמכרה בהקצבה ע"פ המעמד החברתי והתפקיד. ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 12.

58 וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 198.

59 המצור הימי בשנת 1846 — ראה פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 166.

60 בין שנת 1840 ל-1870 התחלף השלטון בתימן 13 פעם — ראה רצהבי (לעיל, הערה 2), עמ' 225; באותו זמן היו שני אימאמים הנלחמים זה נגד זה לחילופין נגד האנגלים או התורכים — על-פי מסמך של Indian (Record) Office, Vol. 643, 1874; להלן I.O.; על קורות היהודים בתקופה זו עיין ג'ויטיין: 'ספר אשכולות ומרורות והליכות שבא לר' סלימאן בן יחיא חבשוש', קובץ על יד, ב, תרצ"ז, עמ' רח, רכב.

61 ראה פלאס (לעיל, הערה 25), עמ' 17. 62 ראה טרבאסקיס (לעיל, הערה 53), עמ' 11.

בהדרגה חתמו הבריטים תחוי הגנה עם תשעה שבטים השוכנים מצפון לעדן, במרחב העורפי שלה, על דרך השיירות מתימן אליה, מה שנקרא אחר-כך ההינטרלאנד.⁶³ מסוף שנות ה-70 עד ערב מלחמת-העולם הראשונה חתמו הבריטים על הסכמי ידידות וחסות עם 34 נסיכויות, כליל של שבטים בעלי טריטוריות אוטונומיות ובהן כ-150 אלף נפש, שהתפרסו עד נסיכות כוויית והיוו את מה שכונה הפרוטקטוראט הבריטי.⁶⁴ אופי השלטון הבריטי בדרום-ערב היה שונה בעדן, מזה של ההינטרלאנד, ושונה ואחד גם בפרוטקטוראט. עדן היתה טריטוריה בריטית והחוק הבריטי חל עליה. ההינטרלאנד היה בשליטת השבטים, וההשפעה של בריטניה ניכרה בנוכחותה. בפרוטקטוראט לא היתה נוכחות בריטית עד שנת 1937, והכפיפות של הנסיכויות לבריטים לא היתה טוטאלית.⁶⁵ אחרי שורת תמרונים מוצלחים והשתלטויות על טריטוריות סמוכות הרחיבו הבריטים את הטריטוריה של עדן שבשליטתם הישירה מ-50 קמ"ר עם הכיבוש ל-250 קמ"ר, נוסף ל-25,000 קמ"ר של שטחים הנתונים לחסות והגנה בריטית,⁶⁶ אשר שליטיהם ויתרו על ניהול מדיניות-חוץ עצמאית.⁶⁷ בהסכמים אלו השיגו הבריטים, בין השאר, את פתיחת דרך השיירות. כמו כן התחייבו ראשי השבטים של שייך עותמאן ולחג' לגדל באדמותיהם הפוריות פירות וירקות לעדן לפי דרישת הבריטים.⁶⁸ תחוי חכירה שחתמו הבריטים עם ראשי השבטים כאיים שבמפרץ ובקרבנו הביאו לחיסול הפיראטיות בים ופתחו את דרך המסחר למזרח אפריקה.

איי-הבהירות בקשר לגבולות בין הפרוטקטוראט וההינטרלאנד לחימן גרם לסכסוכי גבול רבים, עד שנתמנתה משלחת בריטית-תורכית שעבדה 4 שנים וסיימה עבודתה בשנת 1904 בסימון הגבול, שנקרא 'קו ואהב'.⁶⁹ למרות הועדה המשותפת לא הכירו התורכים בגבול. ב-5.7.1915 הם כבשו שטחים בתוך ההינטרלאנד והגיעו עד שערי עדן. שלוש שנים הם צרו על שייך עותמאן עד שמוגרו. לראשונה מאז כבשו הבריטים

63 עיין פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 166.

64 הבריטים חתמו כמו בלית ברירה ובלי התלהבות. הם היו מעוניינים רק במסחר שעבר דרך הנמל ובאבטחת התנועה הימית. ראה היקנבוטאם (לעיל, הערה 19), עמ' 63.

65 עד 1937 לא היה נציג בריטי בחצרמות — ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 14.

66 ראה אפלט (לעיל, הערה 18), עמ' 8.

67 ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 319; טרבאסקיס (לעיל, הערה 53), עמ' 4; ראשי השבטים נהנו מאוטונומיה מלאה על אנשים וטריטוריה, הם קיבלו כספים, הפסיקו לחמוס ולשרוד והבטיחו את קיום אנשיהם באמצעות עבודה שקיבלו בעדן. הבריטים מצידם הרחיקו את המלחמה מקרבת עדן. ראה גירופ (לעיל, הערה 22), עמ' 20; גם חסמו לכני השבטים את הגישה לחופים, וכזה הבטיחו את השיט והמסחר כנמל — על-פי מסמך Foreign Office, 8-78/5242 (להלן: F.O.).

68 ראה פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 182; ההתחייכות של סולטאן לחג' לגדל ירקות כעבור תושבי עדן הגבירה את התלות הכלכלית של שני הצדדים זה בזה. ראה — Walter Dostal, 'Vorläufige Ergebnisse einer Untersuchung zur Feststellung der Politischen Meinungsbildung in Südarabien', *Mitteilung der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1965, p. 4

69 ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 37.

את עדן הם הפעילו את הצבא ושחררו את ההינטרלאנד בכוח הנשק.⁷⁰ האימאם של תימן לא הכיר מעולם ב'קו ואהב', והמחלוקת אתו נמשכה שנים רבות עד שסוכם עמו בהסכם לוזאן משנת 1934 על הקפאת הגבולות הסופיים ל-40 שנה.

התפתחות העיר והנמל

בתקופה זו של הרס, בצורת ומלחמות, עדן היא אי של בנייה ושגשוג כלכלי, ששולטים בה חוק, סדר ובטחון לכל. הבריטים ניתקו את העיר פיסית מן המרחב העורפי שלה, ההינטרלאנד. בהדרגה נהיתה עדן מוקד משיכה לסוחרים וגורם חשוב בכלכלה העולמית. הנמל בה היה שלישי בגודלו במדינות חבר-העמים הבריטי ותפס מקום ראשון בחצי-האי ערב.

הבריטים רצו להתבסס בעדן במהירות, ועל-כן פיתחו את מוסדותיה העירוניים. היאנס הביא עמו מבומביי שני עוזרים ושיטת ניהול בריטית-הודית. בשנה הראשונה לכיבוש ניכרה תנופה גדולה בפיתוח ובבנייה. מאות פועלים באו מסומאלי, מתימן ומחג'אז לעבודה בעדן. מאות שוטרים ומפקחי בנייה הובאו מהודו, על-מנת לפקח על הבנייה ועל העובדים.⁷¹ הגידול המהיר של האוכלוסים, הצרכים של אספקת מים ומזון ובעיות המנהל הכרוכות בכך הצריכו מאות עובדים במשרדים. תחילה נעשתה העבודה בעזרת הצבא ועוזרים מקומיים, אך עד מהרה הובאו מאות פקידים מהודו, ועם השנים הם הדגישו את הצביון ההודי של עדן.⁷² הבנייה בעיר התרכזה כארבעה אזורים: הקראטר (המכתש) — העיר עדן עצמה נקראת כך, ובשנים הראשונות לכיבוש נקראה העיר גם קיימפ (מחנה), משום שמחנה-הצבא התמקם בתוך העיר. בקראטר חיו האוכלוסים המקוריים של עדן ורוב המיעוטים, שנחשבו לתושבים הזמניים בעיר.⁷³ הקראטר מוקף חומת הרים, ששימשו כהגנה טבעית לעיר. כדי למנוע פריצות ופשיטות ליליות של השבטים, סגר היאנס את שערי העיר בלילות. שלוש יציאות היו בעדן: צפון — להינטרלאנד ולתוואי השיירות לתימן; דרום — לנמל, ומנהרה — שהובילה למשרדי העיר ולמחנות הצבא. עם השקיעה נסגרו השערים; עד אור הבוקר אין יוצא ואין נכנס.⁷⁴ בקראטר הוקמו בנייני הבנקים, בתי-המשפט והמרכז המסחרי לסחר פנים. כמרכז הקראטר היה השוק האזורי ומשרד הדואר והטלגראף שנפתח ב-1839 (דואר חילקו פעמיים ביום). האיסטמוס — הוא האזור שעל הגבעות במזרח, שעליו נבנו מבני-ציבור, משרדים ומחנות צבא, ובתחילת המאה ה-20 גם בתי-חולים

70 בקרב של התורכים נגד הבריטים השתתפו גם אלפים מכני השבטים מההינטרלאנד — ראה אפלט (לעיל, הערה 18), עמ' 70.

71 גארוין (לעיל, הערה 24), עמ' 60.

72 ראה צמח (לעיל, הערה 40), עמ' 246; טרכאסקיס (לעיל, הערה 53), עמ' 3-4.

73 מהלל העדני (לעיל, הערה 1), עמ' 89; הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 26.

74 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 2; מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 142, המציין שבלי רשות המושל אי-אפשר להיכנס לעיר אחרי השקיעה.

ומוסדות-נופש. מעלה — נקרא כך על שם כינויו כפי השבטים, 'מהלה', שפירושו 'המקום' — היה אזור מרוחק ונפרד מעדן המסורתית, ועם גידולה של העיר הוא סופח אליה. פה נבנו בתי-המכס ומשרדי הנמל, שהיו מרכז העצבים של האזור.⁷⁵ הסטימר פוינט — הוקם על שרידי הנמל הישן ושרידי העיר תונאקי⁷⁶ שעל חוף הים, 5 מילים מהעיר עדן, ובו נבנה המזח של הנמל, מחסני הסחורות, מאגרי הפחם, משרדי הנמל, מבנים של הצי והצבא, וכן טיילת לתיירים ורחובות של חנויות פטורות ממכס. כן נבנו באזור זה בתי-מלון (בעיר עדן לא היו בתי-מלון כלל ואורחים התאכסנו בבתים פרטיים בשכ"ד), בתי-קפה, תחנת המשטרה של התופים ושל העיר. עם התפתחות הנמל והכרזתו לנמל פטור ממכס, התמקמו באזור זה נציגי חברות הספנות והמסחר, הקונסוליות הזרות, וכן נבנתה שכונת מגורים לבריטים, שאינט אנשי-צבא, ומשפחותיהם. כ-23.1.1863 נקנתה גם 'עדן הקטנה' הסוגרת את אזור המפרץ במערב, וסופחה לנמל.⁷⁷

על תנופת הבנייה ועל גידולה של העיר בשלושים השנים הראשונות לשלטון הבריטי בעדן יעידו הנתונים הבאים: בקראטר — נבנו 1879 בתי-אבן ו-432 סוכות וצריפים; במעלה — 213 בתי-אבן ו-562 סוכות, ובסטימר פוינט — 300 בתים.⁷⁸

התפתחותה ומעמדה של הקהילה היהודית

ההתפתחות המהירה של עדן הצריכה טיפול מנהלי מורכב בעיר ובנמל. היאנס השאיר בהתחלה את פקידי הסולטאן הערבים והיהודים לנהל את ענייני הנמל, והם ניהלוהו בערבית ובעברית.⁷⁹ ובכך נגרמו קשיים בתקשורת עם הממשל בכומביי. היאנס, שהיה להוט להוכיח לממשל את חיוניות הנמל ואת ערכו המסחרי, עודד בשנת 1842 את העברת הניהול של המכס והנמל לידי פקידי הודים, שדחקו את רגלי הערבים והיהודים ממשורותיהם. העסקת הפקידים היהודים הקלה על היאנס את השליטה על ענייני העיר והנמל, ובעזרתם הוא הקים את מערכת המנהל בעיר, שכן לא היו להם קשיי תקשורת עם הצבא, הצי, נציגי חברות המסחר והתיירים, והם גם הכירו את המנגנון הבריטי המנהלי.

בשנת 1855 הוקם המשרד למיסים העירוניים השונים, בשנת 1867 נוסד בית-המשפט בקראטר, ורק בשנות ה-70 החלה לפעול בעדן עירייה מסודרת על כל מחלקותיה.⁸⁰ אז גם החלו המפקדים הרשמיים, רישום לידות ופטירות של התושבים.⁸¹

75 ראה עוד על החלוקה אצל הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 20.

76 ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רד.

77 ראה מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 321.

78 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 129.

79 ראה גאוויין (לעיל, הערה 24), עמ' 52-53.

80 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 203, נספח ב.

81 שם, שם, עמ' 2.

כשנים אלו החלה הפרדה בין תושבים אזרחים, ילידים, לתושבים ארעיים שלא היו נתינים בריטיים, וצומצם היקף ההתאזרחות של מהגרים. הגבלות אלו לא חלו על בני השבטים שבהינטרלאנד, אלא על תושבים מתימן ומחיג'אז.

בין היהודים ששירתו בצבא ובממשל בעדן היו כמה עשרות גברים יהודים מבני ישראל מכומביי ומקוצ'ין, שכאו ללא משפחותיהם. עבודתם נמשכה כמה שנים והם הוחלפו כאחרים. בגלל ארעיות שהותם בעדן, קשיי השפה, מגוריהם בנבדל מיהודי המקום ומנהגיהם השונים מאלה של היהודים המקומיים — לא נקשרו קשרים הדוקים בינם ובין קהילת עדן.

עד שנת 1850, כאשר הוכרזה עדן כנמל חופשי ממכס, התבססו היהודים כמסחר הזעיר, במסחר החליפין של סחורות ומטבע ובמתן שירותים ואספקה סדירה לצבא, שהיו כרוכים בקשיים בתקופה ששרר תוהו-ובוהו באזור. היהודים השתלטו על המסחר הפנימי, כי היו להם כמה יתרונות בתחום זה. הערבים לא רצו בשיתוף-פעולה גלוי עם הבריטים, שכן דבר זה נחשב לבגידה עפ"י מדיניות השבטים. היהודים לא הכירו את הדרכים והשפה, ואלו היהודים שלטו בשפה המקומית והכירו את תוואי השיירות ואף דרכים עוקפות לעת-חירום. הם גם לא נחשבו למשתתפי-פעולה או נציגי המשטר החדש בעיני השבטים העויינים, שדרך אדמתם עברו. כמו כן היו ליהודים קשרים עם הקהילות היהודיות בלחג' ובדרום תימן,⁸² והם יכלו להזמין סחורות מראש ועל-ידי כך לקצר את משך השהייה באזורי מלחמה ואת מועדי האספקה של הסחורות. הם גם לא נאלצו להסתכן בנשיאת כסף מזומן, והסתפקו בנתינת קבלה כאישור על נתינת מזומנים או סחורה, וכך היה המסחר באמצעותם בטוח מפני שודדים. היהודים יכלו לנוע בחופשיות בקרב הערבים תוך כדי המלחמה, גם משום שראשי-השבטים, שסירבו להכיר בשלטון הבריטי בעדן, ראו ביהודים בני חסות ומנעו מאנשיהם לפגוע בהם.

היהודים תרמו להתבססות הבריטים בעדן לא רק בתחום הכלכלי; הם גם היו עמוד-התווך של הביטחון השוטף. בגלל תנועתם בשטחים הסמוכים לעדן, הם סיפקו ידיעות מודיעיניות לבריטים. היאנס כותב על כך לממשלתו בכומביי: כי רק ביהודים הוא נותן אמון, וכי את הידיעות שהם מלקטים מאזור ההינטרלאנד ומתימן הם שולחים באיגרות כתובות בעברית אל הפקידים היהודים שבמשרדו, ואלה מתרגמים לו את תוכנן.⁸³ העברית שימשה כצופן מפני נפילת האיגרת בידי התורכים או הערבים. על שיתוף-הפעולה בין היהודים לבריטים, והסיכון שלקחו היהודים על עצמם, אנו למדים מהמקרה של חסן כטב, היהודי מלחג'. ב-21.5.1840 התקיפו כ-5,000 חייל מבני השבטים של ההינטרלאנד את עדן. באותו פרק-זמן סבלה עדן מהתקפות חוזרות ונשנות של בני-השבטים והתורכים, ועל-כן התכוננו הבריטים מבעוד מועד להתקפה,

82 ראה גאוויין (לעיל, הערה 24), עמ' 83.

83 ראה וטרפילד (לעיל, הערה 22), עמ' 80 (Aden Secret Letter 9, 11.5.1845).

ושמו מארבים לתוקפים והנחילום תבוסה. הניצחון הושג בזכות הסוכן היהודי מלחג', ששלח מכתב בעברית להיאנס, על התארגנות השבטים נגדו. כשנודע הדבר לסולטאן, בערה בו חמתו והוא פרע פרעות ביהודים. אנשיו פשטו על בתי היהודים בעיר, החרימו סחורות והרסו את הרובע שלהם. נזקי הרכוש שנגרמו ליהודים באותו יום הסתכמו ב־15 אלף דולר.⁸⁴

קצב התפתחותה של הקהילה היהודית והסתגלותה לחיים המערביים — עם נופך הודי — היה בשלבים. עד פתיחת תעלת סואץ, היתה ההסתגלות איטית בהשוואה לקצב הפיתוח ולאורח־החיים החילוני שהביאו הבריטים. היהודים אמנם ניסו לקבל את הנוהלים החדשים ולמצוא את מקומם בסדר החברתי החדש, בכך שפיתחו בהדרגה שטחי־מחיה וסוגי פעילות חדשים על־מנת להיטיב את מעמדם, שכן הממשל הבריטי נתן לכל תושב חופש־פעולה לעסוק כמה שיחפץ. הביקוש לכוח־אדם מנהלי בפקידות ובשירותים, השכר היומי או השבועי הבטוח והרווח הגבוה יחסית ממסחר — כל אלה גרמו שהיהודים עזבו בהדרגה את מלאכותיהם המסורתיות. האנטר בשנות השישים, וכעבור חמישים שנה גם צמח, כחבו, שכמעט אין בעלי־מלאכה יהודים, והיהודים הם המובילים במקצוע הצורפות; צורפים יהודים יש מדרגה שנייה או שלישית.⁸⁵ מגמה זו החלה עוד בעשור הראשון לכיבוש. ספיר פגש יהודים מובילי־מים בעיר, בעלי־עגלות ומובילי־מזון לצבא, פועלים שכירי־יום בניין וכנמל.⁸⁶ מאות היהודים מתימן שנהרו לעדן עם התפתחות המסחר והביטחון בה, חיזקו את הקהילה היהודית והרחיבו את תחום פעולתה ואת השפעתה בעיר כגורם כסחר הפנים. בשנות השישים התרחבה הקהילה היהודית עד שהכפילה את אזור מגוריה משניים לארבעה, ועד סוף המאה ה־19 — לשמונה רחובות, שהם היו הרובע היהודי. היהודים שכאו מתימן שימשו בשלב ראשון כבעלי־מלאכה, שהביקוש להם לא פסק, אך היהודים המקוריים של עדן שעסקו במלאכה קודם הכיבוש התקדמו כסולם החברתי ועתה שימשו כנותני שירותים, כפקידים, כעובדי בית־המשפט וכבעלי חנויות לממכר מזכרות וסחורות. לראשונה הם גם הורשו למכור אלכוהול, ונפתח בית חרושת לתעשיית משקאות חריפים. בורי מגדיר את היהודים בתקופה זו: 'כולם מצב טוב והם בעלי השפעה בעיר'.⁸⁷ המוביליות החברתית היתה גבוהה גם בקרב המהגרים מתימן שהגיעו בשנות השבעים; הם עברו לשירותים כאשר הגיע הגל הבא מתימן עקב הבצורת והרדיפות שם,⁸⁸ ופינו את מקומם לבעלי־המלאכה שזה מקרוב הגיעו לעדן.

84 ראה פלייפר (לעיל, הערה 21), עמ' 164.

85 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 36; גאוויץ (לעיל, הערה 24), עמ' 60; ויום טוב צמח (לעיל, הערה 40), עמ' 265.

86 ראה י' ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' ריא.

87 ראה — Wyman G. Bury. *The Land of Uz by Abdullah Mansur*, London 1911, p. 18.

ראה גם יעיש (לעיל, הערה 35), עמ' 6.

88 ראה גאוויץ (לעיל, הערה 24), עמ' 118.

כך התפתח מבנה מעמדי בקהילה היהודית בעדן, והמיוחסים היו חברי הקהילה המקורית שלה.

היו שתי קבוצות של יהודים משני סוגים שבאו מתימן לעדן: אלה שבאו לחיות בה, כלומר היגרו אליה, ואחרים שבאו בגפם בהשאירם את משפחותיהם בתימן, ופעמיים בשנה, בחגים, נסעו לעירם. בקהיליית גברים זו היתה תחלופה מתמדת. בתחילה הם התגוררו בקרב הקהילה היהודית בעיר, אבל משגדלה האוכלוסיה היהודית הקבועה בעיר, הם קיבלו מהקהילה אכסניה למגורים, בהתחלה בעדן ומאוחר יותר בלחגי. מנחם מישה, נשיא הקהילה היהודית, יעד להם בתים ובתי-כנסת לשימושם, מטעם בתי-ההקדש שהוא יסד בעיר ומימן לשם כך.⁸⁹

עם פתיחת תעלת סואץ התבססה עדן כנמל עולמי לפחם וכנמל למסחר טראנויט, המשמש מחסן לחילופי סחורות מכל קצווי חבל. בתקופה זו התנתקה עדן מהעורף שלה, ועדן המסורתית נעלמת בהדרגה. אי-תלותה של עדן ביבוא מתימן — לצרכיה וליצוא — הפך את הקשר בין שתי הטריטוריות לפוליטי יותר מאשר כלכלי. שיעור היצוא מתימן לעדן היה רק 4% מכלל היצוא מעדן. לעומת זאת גברה התלות של תימן בעדן, שדרך הנמל שלה עבר היבוא לתימן ויצוא הקפה ממנה. בשנות השבעים של המאה ה-18 הובלו סחורות על גבי 1/4 מיליון גמלים בשנה מתימן ואליה.⁹⁰ בתקופה זו חדלו לשמש מוח'א וחודידה כנמלים ראשיים לתימן כי לא יכלו להתחרות ביעילות המנהל של עדן, וגם בגלל השתלטות התורכים על נמלים אלה.⁹¹

במקביל להקטנת תלותה של עדן בתימן חל ניתוק הקהילה היהודית בעדן מזיקתה ליהדות תימן. מעתה שוב לא חיפשו יהודי עדן מורים בתימן לילדיהם, ואלו חתנים וכלות הם חיפשו בקהילות שבמצרים, בארץ-ישראל ובבריטניה.

אף כי היו קשיים אוכייקטיביים להשתלבות היהודים במשטר החדש, הרי בהשוואה לאוכלוסים הערביים, הם היו פתוחים לשינויים, יחסית ליכולתם ולמגבלותיהם; שכן עם כל רצונם של היהודים להשתלב בעדן החדשה, הרי התפתחותה היתה כה מהירה, שהם לא יכלו להדביקה. קצב הפיתוח והתמורות שהנהיגו הבריטים בעדן הקפיצו את היהודים בכמה מאות שנים קדימה מבחינה טכנולוגית. אולם היו גם קשיים אוכייקטיביים וגם מגבלות של מסורת ודת שהאטו את התהליך. היהודים של דור הכיבוש חסרו השכלה כללית שנדרשה לעבודה משרדית. ידיעת אנגלית וחשבון היתה תנאי להשתלבות בפקידות. היהודים גם לא ידעו את שיטות הניהול והרישום של סחורות, שהיו נהוגות במנהל הבריטי. פרט למתי-מעט שהשתלבו במסחר הבין-לאומי

89 משפחת מישה יסדה אגודה שטיפלה ברכוש ההקדש של הקהילה בעדן, בשוק עוחמאן ובלחגי, ודאגה שרכוש זה יירשם כחוק על-מנת שיהיו פטורים ממיסים על רכוש זה. עיין מסמך כזה מתאריך 5.3.1918 שנחתם בין מנחם מישה ועיריית עדן, ומספרו I.O.78.

90 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 86; גאוויץ (לעיל, הערה 24), עמ' 388.

91 מחורבנה של מוח'א נבנתה עדן — ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רט.

ועברו בפקידות המנהלית והמשפטית, השתלבו רוב היהודים במסחר הזעיר והשפעתם היתה ניכרת במיוחד בענייני פנים ובסחר פנים.⁹²

שלושים השנים הראשונות של השלטון הבריטי בעדן החלו לתת את אותותיהן ביהודי עדן בהדרגה. אט-אט התפתחה קהילה בעלת צביון מקומי-עדני. 'י ספיר, שכבר חזרה מהרודו לארץ-ישראל עשה חניית-ביניים בעדן, מספר כי יהודי עדן לא שינו ממנהגיהם. הוא מזכיר את הריהוט של בית-הכנסת העומד בחוץ חודשים אחדים ללא שימוש. ריהוט זה תרם בנו של דוד ששון, שעבר בעדן בדרכו מבריטניה להודו, ובראותו את בית-הכנסת הגדול ריק מריהוט, תרם כסף לקניית ספסלים. אולם יהודי עדן הוסיפו לשבת על יריעות עור בבית-הכנסת וסירבו לשנות מנהגם, 'כי קדוש להם מנהג הקדמונים'.⁹³ שונה המצב ביחס לחזותו של היהודי. בעוד שבשנות הארבעים הוא דמה במלבושו לערביי המקום, הרי שעם התבססות הבריטים בעיר, הם חייבו את כל הנכנס למשרדי הממשלה והנמל שיהיה לבוש כראוי, לרבות ראשי השבטים וסולטאן לחג'.⁹⁴ יהודי עדן החלו עד מהרה לחקות את הלבוש של היהודים הודים: מכנסיים ארוכים לבנים מכונתה וכתונת לבנה ארוכה עד הברכיים היו הלבוש היום-יומי של היהודי בבית-המסחר ובמשרדים.

בבית-הכנסת בשכחות ובחגים הם היו לבושים חליפות משוכחות ועדויים תכשיטים.⁹⁵ בהדרגה חלו שינויים גם במבטאם של היהודים בעדן. מלטצן שמע מפי מנחם מישה קובלנות על השינויים שחלו בדיבורם של בני קהילתו: עתה הם כבר דיברו בעברית מתובלת במילים הודיות ואנגליות. גם בהגייה העברית שלהם חל שינוי, 'במקום יוסף אומרים יֶסֶף ובמקום משה אומרים מֶשֶׁה', מחליפים את החולם בצירה ואת הסגול בקמץ; כמו כן ידגישו תמיד ב' גם אם אין בכך צורך, ובהשפעת האנגלית אין הם מבטאים עוד צ' לפי מסורת יהודי תימן אלא פאות ז', הק' אינה מבוטאת כבערבית ואין מבדילים בין ט' לת'.⁹⁶ משפחות שביקשו להידמות לאנגלים, במיוחד, גם שינו את שמותיהם. עואץ כונה האורד, מצמון — אדמונד, הארון — ארמנד. היו מילים שנאמרו תמיד באנגלית, כי סימלו את הקדמה והשינוי שהביאו האנגלים. למשל, בית-ספר נאמר תמיד סקול, וכך גם מילים הקשורות בבית-חולים, משרד, נמל, משטרה וענייני המשפט, נאמרו בלשון האנגלית גם כאשר התנהלה השיחה בעברית או ערבית.

כשלב זה גם חלה ההתרחקות מיהודי תימן. גם היהודי התימני לא הרגיש נוח בעדן ובקהילה היהודית בה. יהודי תימן שבעדן החלו להתפלל בנפרד, כי העדיפו את יריעות-העור בבית-הכנסת על-פני הריהוט המודרני (שבינתיים החלו להשתמש בו).

92 ראה גאווין (לעיל, הערה 24), עמ' 60.

93 ראה 'י ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רי.

94 שם, שם, עמ' רטו.

95 ראה מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 176.

96 שם, שם, עמ' 117.

עם שיפור מעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים בעדן כאילו נתחדשו ימי הפריחה של הקהילה מן העבר. אך בעוד שבימי-הביניים היתה הפריחה הכלכלית של יהודי עדן משולכת ביצירה רוחנית-דתית, הרי במאה ה-19 היתה ההתבססות הכלכלית מלווה סממנים של קוסמופוליטיות ושל התכוללות איטית בתרבות המערבית.

יהודי עדן, בהיותם נתינים בריטים, נפתחו לפנייהם אפשרויות מסחר עם ארצות האימפריה הבריטית. משנות השבעים של המאה ה-19 גם החלה מסורת של קשרים עם קהילות היהודים בתפוצה הכריטית. כל אלה תרמו לקידומה וגם להתרחקותה מקהילת-האם שלה – תימן.

הקשרים עם הקהילות היהודיות בתפוצות עזרו לקהילת עדן לעמוד בפרעות שבאו עליה; שכן הערכים לא ראו בעין יפה את היהודי משנה את מנהגיו וחזותו, גם לא השלימו עם שחרור היהודים מחסותם, כי ראו בזה מעשה לא-מוסלמי הנוגד את מצוות נביאים. ואכן, כל אימת שיכלו, פרעו ביהודים. בשנות השבעים היה גל של פרעות ביהודים, ברכושם ובמוסדותיהם. בניין בית-הכנסת המפואר 'מגן אברהם', שנבנה בשנות החמישים, נחבל קשות והיה שרוי בחורבנו עד שהחליט מנחם מישה בשנת 1901 לשפצו ולהכשירו שוב לייעודו.⁹⁷ על הכאב שבהריסת בית-הכנסת הזה, שסימל יותר מכל את הפריחה של הקהילה, נכתב פיוט.⁹⁸ הד הפרעות ביהודים בעדן ובלחג' הגיע לארץ-ישראל באמצעות נוסעים ושליחים.⁹⁹ היו גם התנכלויות של ערבים ליהודים בגלל הלשנות ומעשי מרמה. הנוסע פינשטיין, ששהה בעדן בשנת 1873, מציין שעיקלו רכושו של יהודי, אף-על-פי שנשבע שהוא חף מפשע.¹⁰⁰ התנהגות זו של הערבים לא היתה רק כלפי יהודי עדן, אלא כלפי יהודים בכלל. באותו פרק-זמן בא ממצרים יהודי בשם יעיש אברהם, לבקר את אחיו בעדן. מאחר שאשתו לבשה בגדים זרים, משל הנוצרים' צרו ערבים על הבית בו התארחו ופרעו ביהודים במשך שלושה ימים. המצב היה כה קשה עד שהיהודים פנו למוסדות יהודיים בלונדון שיתערבו בבירת אנגליה ובכומביי, כדי שיעשו להגנתם.¹⁰¹ הפנייה למוסדות יהודיים בלונדון פתחה מסורת ארוכה של מגעים בין קהילת עדן ליהודי לונדון. גם הנוסע דוד קאראסו מסאלוניקי, שהגיע לרגל עסקיו לתימן ולעדן בשנת 1874, פנה ל'אגודת אחים' בלונדון ולחכם כאשי בקושטא למצוא דרך לעזור ליהודים אלה הסובלים מפוגרומים. 'אגודת אחים' שלחה שליח מטעמה, מר פאלק מסניף מאנצ'סטר, לבדוק את המצב בעדן. בדו"ח השנתי של האגודה משנת 1874 היתה המלצה לפתוח בקשרים קבועים

97 על סמך ראיון עם בנטוב מישה, אוגוסט 1976, בלונדון.

98 ראה 'רצהבי', פיוט על חורבן בית-הכנסת בעדן, במערכה תשל"ב (133), עמ' 14.

99 ראה 'טובי', יהודי תימן במאה הי"ט, ירושלים תשל"ו, עמ' 300.

100 הנוסע 'פיינשטיין-הכהן, שביקר בעדן ובהודו, פרסם מאמר על המצב בעדן כעתון המגיד, שנה יח, טבת תרל"ד, גיליון 3, עמ' 4 (13.1.1874).

101 ראה ב'צ'ואיש כרוניקל' מתאריך 20.9.1872, עמ' 4.

וישירים עם הקהילה היהודית בעדן.¹⁰² לראשונה גם דובר על הקמת בית ספר יהודי-אנגלי בחסות האגודה, רעיון שקרם עור וגידים רק ארבעים שנה מאוחר יותר. הפרעות ביהודים שהחלו מ-1872 נשאו אופי של שיטה, שהגיעה לשיאה עם הצהרת כאלפור.¹⁰³ ההדים המרובים שעוררו הפרעות בעדן בעולם היהודי הביאו את הממשל הבריטי להתערבות גלויה לטובת היהודים. הנחיות ניתנו לסולטאן לחג' שגם היהודים שכעירו הם בחסות בריטית, ושימנע פגיעות ביהודים בשטחים שבחסותו. ההתערבות של הבריטים לטובת היהודים עודדה דו-קיום בשקט יחסי במשך ארבעים שנה בערך. הערבים חידשו את קנייתיהם בחנויות של היהודים ברובע היהודי, ובימי שבת וחג אף נמנעו מלקנות בחנויות של אחרים.¹⁰⁴

האפשרויות הכלכליות שנפתחו לפני היהודים הביאום בתחילת המאה ה-20 לפתוח סניפים מסחריים בארצות קרן-אפריקה, מצרים, הודו וציילון. ההגירה לארצות הסמוכות, במיוחד למצרים, לפורט-סעיד ולארכסנדריה, החלה בעקבות פתיחת תעלת סואץ. בתחילת המאה ה-20 התפתחה בפורט-סעיד קהילה גדולה עדנית, שהשפיעה על המסחר בעיר עד שנות ה-50 של המאה הזו.¹⁰⁵ בקרן-אפריקה התפתחו קהילות קטנות: באסמרה, נוסדה קהילה בת 440 נפש, עם בית-ספר וכתיב-כנסת, שהפכו להקדש ליהודים עם עזיבת העדנים את המקום בשנות ה-50. גם באדיס-אבבה קמה קהילה של סוחרים עדנים שמנו כ-400 נפש. בג'בוטי היו כ-150 יהודים מעדן, ובסומאלי — כ-20. רוב היהודים שסחרו בקרן-אפריקה ראו את שהותם שם ארעית. הם המשיכו והחזיקו בכתיהם שבעדן כל תקופת שהותם שם ואף נהגו לבלות את חג ראש-השנה ופסח בקרב משפחותיהם שבעדן. שונה המצב לגבי היהודים שהיגרו לארכסנדריה ולפורט-סעיד; הם אמנם קיימו קשרי מסחר עם עדן וסוחריה היהודים, אך ניתקו את הקשר עם הקהילה ומיעטו לבקר בעדן.¹⁰⁶

משפחת מנחם מישה

יותר מכל משפחה אחרת מסמלת את יהודי עדן משפחת מנחם מישה, שבניה שירתו בנאמנות את קהילתם כמאתיים השנים האחרונות. כל הקשור בקידומה, התפתחותה ובטחונה של הקהילה נעשה בעזרתם. מארי מנחם מישה היה עשיר, תלמיד-חכם ומכובד, ושימש כנשיא הקהילה כאשר כבשו הבריטים את עדן. הוא היה מנהיג רוחני

102 ראה איגרת משה חנוך לוי, שהופיעה בהלכנון, כ"ח שבט תרל"ו, גיליון יב, עמ' 218; ואיגרת שנשלחה מעדן לעתון המגיד מכ"ב במרחשון תרל"ד ופורסמה תחת הכותרת 'אזיען'.

103 מתוך דו"ח של בנטוב מישה ל'אגודת אחים' בלונדון, תיק מס' 30 מתאריך 18.5.1920.

104 ראה מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 80; וראה, Joseph B. Schechtman, 'The Jews of Aden', *Jewish Social Studies*, 1951, No. 11, p. 136

105 ראה גורדון קרמר, 'עלייתה ושקיעתה של קהילת קהיר', פעמים, 7, 1981, עמ' 7.

106 ראינות עם מרי מנצור, לונדון 1976, ומכרכה ואהב חל-אביב 1980 ו-1981.

וגשמי לקהילה ו'האישיות החשובה ביותר בקהילה היהודית'¹⁰⁷ ועמדתו החיובית כלפי הבריטים עודדה את היהודים לפעול למען השלטון החדש. הוא היה בין הראשונים שסיפקו לצבא הבריטי שכבש את ערן מזון ומצרכים חיוניים אחרים. ספיר מגדירו: חכם וצדיק, עשיר גדול ונכבד בעיני הממשלה, עובד עם הצבא הבריטי וסוחר גדול להורו, מצרים וחבש. כן יש לו בתים ואוניות משלו.¹⁰⁸ נשיא הקהילה ממשפחת מישה שימש תמיד ככתובת המייצגת את יהודי המקום, לתימנים, לאנגלים — בענייני יהודים ובעניינים פנים-פוליטיים — וכן לתיירים, מתרימים, או שליחי מוסדות יהודיים מארצות אחרות. שלא כמו בתימן, שם נשא נשיא העדה בעונש כל אימת שחטאה קהילתו או בקנס כספי כשלא שילמו את מלוא הג'זיה, לא היתה אחריות קולקטיבית בערן תחת שלטון האנגלים.¹⁰⁹

במשפחת מישה נעזרו במיוחד יהודי תימן, שהגיעו לערן בהמוניהם, אוכדי-עצות בעיר המתפתחת. בשבילם היתה משפחת מישה הסוכנות לכל הסידורים הנחוצים לנסיעה לארץ-ישראל. הוא סידר להם את ההפלגות, הזמין בעבורם את הכרטיסים ואף לָןָה כספים לאלה שנשארו בחוסר-כל ונשדדו בדרכים. גויטיין מביא כדוגמה את 200 המשפחות מחיידאן שנתקעו בערן בחוסר-כל, ובעזרתו של בנין, בנו של מנחם מישה, הפליגו ארצה.¹¹⁰ גם ליבנאלי שימש המשרד של בנין הכתובת להעברת מכתבים וכספים מתימן לארץ-ישראל ולהיפך.¹¹¹

משפחת מישה היתה משפחת סוחרים מפורסמת, שסניפים לה בארצות שונות עוד בתקופה הטרנס-בריטית. מנחם מישה היה בין הראשונים לסחור עם הבריטים בכומביי ובין היחידים שטיפחו את המסחר ביבוא ויצוא הפחם. הוא גם היה חלוץ יבוא הקפה מתימן, כאשר שותק נמל מוח'א, וכן פיתח שווקים ליצואו.¹¹² מסחר הקפה היה כה מרוכז בידי עד שכונה 'מלך הקפה'.¹¹³ עם התפתחות המסחר דרך ערן התרחבו עסקיו בסחר חליפין. בשנת 1898 הוא ביקש מן הממשל הבריטי שיקצו לו מקום נוסף בחוף לבניית מחסנים ומזח לאוניותיו, לפירוק המטענים והפחם.¹¹⁴ יבנאלי מתאר את מעמדו ותפקידו של בנין במילים אלו:

כסמל כוחו של המסחר העברי בתימן מתנוסס בית העשיר הגדול בכל הארץ, בית בנין מנחם משה בערן, אשר את הונו אומדים למיליון פונט סטרלינג, ואשר

107 ראה היקנוטאם (לעיל, הערה 19), עמ' 83.

108 ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רי; וראה סיטון (לעיל, הערה 41), עמ' 111, המגדירו: הספק הראשי לכל תצרוכת העיר.

109 ראה בראור (לעיל, הערה 40), עמ' 223.

110 ראה — S.D. Goitein, *Von den Juden Jemens. Eine Anthologie*, Berlin 1934, p. 102. וראה אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, חל-אביב תש"ג, עמ' 527.

111 ראה שמואל יבנאלי, מסע לתימן, חל-אביב תשכ"ג, עמ' 74, 97.

112 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 89.

113 J.B. Schechtman, *On the Wings of Eagles*, N.Y. & London 1961, p. 75

114 ראה מסמך של I.O. מס' A1B313.

מסחרו פרץ מעדן וסביבותיה ועד לאנגליה ולאמריקה. בית-המסחר הזה ריכז את ענפי המסחר החשובים בארץ: בין בקפה, בעורות ובאבנים טובות המוצאים מהארץ, ובין בחוטים, במיני בד ובמטבעות כסף (ריאליים) המובאים לארץ.

ובמקום אחר: 'על המצב הציבורי אפשר להגיד כי הזקן הגביר (נשיא העדה מנחם מישה) עושה כל מה שהוא רוצה לבדו, והוא המושל בעיר'.¹¹⁵ עד חיסולה של הגלות בעדן, כיהנו נשיאים מבית משפחת מישה עליה. בעדן לא היו מוסדות נבחרים ואף הנשיא לא נבחר אלא התמנה ותפקידו עבר כמעט בירושה בין בניה של משפחת מישה (האחרון שכיהן כנשיא העדה עד חיסולה של גולה זו ערב מלחמת ששת הימים, היה בנטוב מישה).

מנחם מישה, שראה כי זמנים חדשים הגיעו לעדן, עודד את בני קהילתו לרכוש השכלה מערבית; עם זאת הצטער על התרחקות הצעירים מן המסורת הדתית-תימנית. הפעילות המוסדית-קהילתית בעדן השתלבה והתגלמה באישיותו ובפועלו של הנשיא מבית מנחם מישה. בהמלצתו נקבעו רבני בית-הדין, הגבאים, השוחטים ושאר ממלאי-התפקידים בקהילה. ספיר מכנה את אבות בית-הדין שכינהו בעת ביקורו 'דיינים חכמים מובהקים', והם: מארי יצחק הכהן, מארי מנחם בונינו והרב מארי שמואל דיין. הקהילה היהודית נהנתה מאוטונומיה מלאה בקביעת אנשיה ורבניה. הם הוכרו על-ידי השלטונות הבריטיים כמיעוט, שרשאי לקיים בית-דין, ופסק-דינו של זה מחייב גם את השלטונות החילוניים. בחי-הדין פסקו בענייני אישות, ערכו נישואין וגירושין, פסקו בדיני שחיטה וענייני רכוש. אך עניינים אזרחיים כמו: חוזי חכירה, קנייה ומכירה של טובין, התנהלו לפני עורך-דין מורשה, ובמקרה הצורך לפני בית-המשפט בעדן. במקרים של ערעורים הובאו לדין בכומביי. מושל עדן הוציא הוראה מפורשת, שלפיה יוכרו נישואין רק אם ייערכו על-ידי רבני בית-הדין, וביטל בזה את הגופים הרבים האחרים.¹¹⁶ ברוב המקרים שילם נשיא הקהילה מכספו שכר לנושאי המשרות הציבוריות בקהילה, לשוחטים, הגבאים, למלמד לילדי הקהילה ולחזן שהוכא מתימן. הוא החזיק את החדרים של התלמוד-תורה, הקים בית-תמחוי לאביוני התימנים שזה מקרוב הגיעו לעדן, דאג לטיפול רפואי לנצרכים; וכיוון שהתעוררו בעיות של כשרות, מימן הקמת אגף מיוחד לטיפול בחולים יהודים בבית-החולים הממשלתי, שבו היה פיקוח על הכשרות.¹¹⁷ ביוצא-בכך הוא סייע ליהודים שהסתככו עם החוק, בכך שהעמיד להם עורך-דין או סייע להם בכסף. כדי להבטיח עבודה לנוער המתבגר, הוא ייסד בית-דפוס בשנת 1891 עם ארבעה שותפים: מנחם עואץ, סאלם הארון, יעקוב יוסף, ומארי אברהם סאלם שלמה. בית-הדפוס הדפיס תחילה ספרי

115 ראה יבנאלי (לעיל, הערה 111), עמ' 20, 78.

116 ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' רי; ומסמך המחלקה המשפטית של ממשלת הודו מס' 6953, מתאריך 30.11.1886.

117 ראה שכטמן (לעיל, הערה 104) עמ' 136; מ' אמרור, החינוך היהודי בעדן בין השנים 1900-1967, בתוך: אפיקים, 1981, גיליון עה, עמ' 3.

קודש, ואחרי־כן גם ספרים בעברית, ערבית ואנגלית.¹¹⁸ כן פעל בתחילת המאה ה־20 בית־דפוס קטן בעדן הקטנה, שהדפיס למשרדי המנהל והגמל, והיה בהנהלת יהודים.

הקמת מוסדות חינוך

מנחם מישה פעל לשילוב הילדים היהודים בבתי־הספר הממשלתיים, עד שהקים בתי־ספר יהודיים בתחילת המאה ה־20. הבריטים הקימו בעדן בתי־ספר כבר בהתחלת שלטונם בה, ועם השיפור במצב הכלכלי הם טיפחו דור של מנהיגות מקומית — לערבים וליהודים ולשאר המיעוטים — עם זיקה לתרבות האנגלית־מערבית. עד הקמת בתי־הספר הממשלתיים, למדו בבתי־ספר של הקהילות, הערבים במסגדים והיהודים בבתי־הכנסת. בשנות החמישים של המאה ה־19 היו לקהילה היהודית בעדן שלושה בתי־כנסת, ו־125 תלמידים למדו בהם לימודי דת ועברית.¹¹⁹ בשנת 1856 נוסד בית־הספר האנגלי הראשון; הנהלתו ומוריו היו מהודו והוא הקנה במשך שתי שנות לימוד ידיעות בסיסיות באנגלית ובחשבון.¹²⁰ בהתחלה למדו בו 20 תלמידים, בהם שני יהודים. בשנת 1866 נפתח קולג', שהיה פתוח לכל, הלימוד בו היה חינם ונמשך 5 שנים.¹²¹ לימדו בו: חשבון, אנגלית, ספרות, היסטוריה, הנהלת־חשבונות וגיאוגרפיה. מתוך 60 תלמידים היו שלושה יהודים. 24 המצטיינים שבהם נתקבלו כפקידים במנהל הממשלתי, ביניהם היו התלמידים היהודים. שאר התלמידים הועסקו בחברות הספנות בסוכנויות־המסחר. בשנות ה־60 נפתח בית־ספר לבנות על־ידי המיסיון הסקוטי. היתה מחלוקת בקהילה, אם יש לשלוח בנות לבית־ספר נוצרי, והכריע מנחם מישה כי השכלה של שנתיים תועיל לבנות.

השאיפה ללימוד היתה גדולה בקרב כל תושבי עדן. עד שנות ה־80 גם נפתח בית־ספר להנהלת־חשבונות, ו־3 בתי־ספר ללימוד הקוראן. אולם מוסדות החינוך לא סיפקו את הביקוש ללימודים כי חסרו מורים. בשנת 1897 למדו בכלל בתי־הספר 1768 תלמידים, בהם 88 יהודים.¹²² נוסף לבתי־הספר שהזכרנו פעלו בה בתי־ספר לילדי הקצינים ולשליחים הרשמיים במתכונת בתי־הספר האנגליים.

כייסוד מוסדות חינוך היתה לבריטים מטרה מוצהרת להחליף את הפקידות ההודית

118 ראה אברהם יערי, 'הדפוס העברי בעדן', בתוך: הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים תרצ"ו, חלק א, עמ' 86; וראה י' רצהבי, 'שד"רים תימנים להורו ולמזרח הרחוק בשנות חרס־ט-תרע"ג', בתוך: שבת ועם, סדרה שניה — ג (ז), תשל"ח, עמ' 90, מרגיש שנהגו להדפיס ספרים גם כהודו, במיוחד ספרי דת; יכנאלי (לעיל, הערה 111), עמ' 78; וראה י' טובי, 'ידיעות על יהודי תימן מתוך ספרי שו"ת'; בתוך: שבת ועם, סדרה שניה — ב (ז), 1973, עמ' 290. ושם על מדפיסים וראשי קהל.

119 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 151.

120 ראה גאוויץ (לעיל, הערה 24), עמ' 193; וראה: Doreen Ingrams, *A Time in Arabia*, London, 1970, p. 126

121 ראה האנטר (לעיל, הערה 26), עמ' 149. ביה"ס נקרא — Aden Residency School

122 ראה גאוויץ (לעיל, הערה 24), עמ' 193.

בפקידים מקומיים. בדו"ח שנשלח לכומכיי נאמר בין השאר, כי ערבים, יהודים ופרסים יכולים למלא את מקום ההודים במשרדים.

בצד לימודי-החול התקיימו כל השנים בקהילה היהודית חדרי לימוד ללימודי-קודש. כתחילת המאה, בעידודם של קאראסו וצמח, שלא ראו בעין יפה כי ילדי יהודים ילמדו בבתי-ספר של המיסיון, פעלו לייסוד בית-ספר יהודי. 'אגודת אחים' בלונדון וכי"ח בפאריס נתנו ייעוץ לקביעת המסגרת הלימודית, ובשנת 1905 ביקשה משפחת מישה מהשלטונות לתכור קרקע לבית-ספר יהודי לבנים ולבנות.¹²³ המשא-ומתן עם השלטונות לחכירת הקרקע נמשך מספר שנים. בביקורו של יבנאלי בעדן הוא מתאר את המצב: 'בית-ספר מתוקן עברי אין. המיסיון פתח בשנה שעברה בית-ספר, וכבר לומדים שם כעשרים ילדים; וכן לומדות כמספר הזה ילדות אצל הישועים... בבית-הספר של הממשלה לומדים אנגלית וערבית, ומספר הילדים היהודים הלומדים שם הוא מעט מאד'.¹²⁴ בית-ספר יהודי נפתח רשמית בשנת 1912. 'אגודת אחים' מלונדון לקחה על עצמה את הפיקוח על בית-הספר ומערכת השיעורים בו, המורים נשלחו מלונדון, ותוכנית הלימודים היתה אופיינית לבית-ספר יהודי, עם הדגשים על לימודי דת וערבית. כשביקר הנסיך מוולס, לימים ג'ורג' החמישי, בעדן בשנת 1921 הוסב שם בית-הספר היהודי על שמו של המונארך. הוא עצמו חנך בטקס רב-משותפים את המאורע הזה.¹²⁵

מאורע חשוב באותם ימים, שהידק את הקשרים עם א"י, היה 'יסוד אגודה ציונית' בידי יבנאלי, שהחלה להיות פעילה רק בשנות העשרים.¹²⁶

הרכב האוכלוסים היהודיים

היהודים בעדן לא היו גוש אחד. היו מספר קבוצות יהודיות, שחיו זו בצד זו, ומוצאן קבע את זיקתן הלשונית והתרבותית לקבוצות-מיעוטים אחרות שבעיר. עם גידול המסחר, ובעקבותיו הגידול שחל במספר האוכלוסים, חל שינוי גם בהרכב האוכלוסים היהודיים. נוסף לחלוקה הפנימית בתוך הקהילה על-פי ארץ-המוצא, היתה קיימת גם חלוקה מעמדית, מבחינת העושר והייחוס. בעדן נשמרה כל השנים החלוקה של חברי הקהילה לכוהנים, ללוויים ולישראל: ללוויים היה מעמד מכובד יותר מאשר לכוהנים והם שימשו בתפקידים רבים בקהילה. מלטצן מצא בה 30 כוהנים ו-10 לוויים.¹²⁷

123 ראה מכתב של מנחם מישה להנזקק מתאריך 4.8.1905 שמשפרו J.O. A1B15/4. השטח הוחכר ל-99 שנה תמורת חשולם בסך 25 אלף רופיות.

124 ראה יבנאלי (לעיל, הערה 111), עמ' 77.

125 ראה מכתב מנחם מישה לאגודת אחים' מתאריך 24.12.1912 בו הוא מציע שביה"ס יקרא — King George's School for Jews

126 ראה יבנאלי (לעיל, הערה 111), עמ' 79.

127 ראה מלטצן (לעיל, הערה 14), עמ' 178.

יהודי עדן קיימו חציצה בינם וכין יהודי תימן, שנראו בעיניהם 'בלתי-מתקדמים'. חלק מיהודי תימן חי בתוך הקהילה העדנית וחלק בצידה. היתה גם קהילה ספרדית נפרדת בסטימר פוינט בת 30 איש, ובראשה עמד מואיז ליאון סלפטור. הספרדים לא שלחו את ילדיהם ללמוד במוסדות היהודיים המקומיים, גם לאחר שהוקמו בתי-הספר המודרניים על-פי השיטה האנגלית.¹²⁸

אישיות מעניינת מכין היהודים שחיו בעדן היה משה חנוך הלוי, שלמד שחיטה ובדיקה בצנעא, חי מספר שנים בהודו והתיישב בעדן. הוא היה הראשון שהביא לתימן ולעדן, באמצע המאה ה-19, ספרים מודפסים מליבורנו, כמו הזוהר, שולחן-ערוך, מגורת-המאור וראשית חכמה.¹²⁹

כאמור, היתה בעדן קהילה יהודית גדולה של בני-ישראל וקוצ'ינים, שחיו בנפרד. המפורסמים בהם היו בני משפחת יחזקאל בן אברהם, שהגיעו לדרגה גבוהה בפקידות: 'מהם אנשי המשמר, שומרי העיר והמבצרים, מדברים בלשונם ואנגלית, ונעשו שרי מאות ושרי עשרות, מהם סופרים בבתי משפט ופקידים'.¹³⁰ י' ספיר מזכיר עוד את משפחות יחזקאל בן יחזקאל, שמעון בן-יעקב, יעקב בן-אברהם — מבני ישראל שעבדו בפקידות. ליהודי תימן ועדן היו קשרים עם בני ישראל בכומביי, שבה היתה קהילה של יהודים מערב שלימדה אותם עברית ותורה.¹³¹

אחרי מלחמת-העולם הראשונה חלו שינויים פוליטיים גדולים, ששינו לחלוטין את מצבה של עדן. פירוק הממלכה העות'מאנית השליט את בריטניה על ארצות-מאנדאט שונות במזרח התיכון. מבחינה כלכלית: עלתה חשיבותן של מדינות הנפט, ובעדן הוקמו מאגרי-נפט ובתי-זיקוק. מבחינה טכנולוגית: פיתוח תשתית תחבורתית, הקמת רשת רכבות, החלפת הגמל במכוניות-משא, סלילת כבישים¹³² ועוד — כל אלה שינו את צביונה של עדן וגם את מעמדה.

תקופה זו בחיי הקהילה היהודית אינה במסגרת דיונו של מאמר זה.

128 ראה מדו"ח יום טוב צמח (לעיל, הערה 40), עמ' 267.

129 ראה ספיר (לעיל, הערה 34), עמ' ריא.

130 שם, עמ' רטז; יהודים מקוצ'ין ובני ישראל מבומביי שירתו בצבא, במשטרה ובצבא בהודו והועברו יחד עם יחידותיהם. ראה: H.S. Kehimkar, *The History of the Bene Israel of India*, Jerusalem 1937, pp. 217-218
Schifra Strizower, *Exotic Jewish Communities*, Tel-Aviv 1962, pp. 66-67

131 ראה פישל (לעיל, הערה 9), עמ' 119.

132 ראה הולדן (לעיל, הערה 6), עמ' 15-14.

נספח

התפתחות האוכלוסים היהודיים בערך משנת 1839 עד שנת 1920 *

השנה	סה"כ תושבים	מספר היהודים	המקור הביבליוגרפי
לפני 1.1.1839	500	רוכם יהודים	מהלל העדני, עמ' 91
1839 (יאנואר)	650	250	בראור, עמ' 64
1839 (יאנואר)	600	250	ליטל, עמ' 122
1839 (יאנואר)	600	חלק גדול יהודים	פלייפר, עמ' 163
1839 (יאנואר)	500	180	אפלט, עמ' 74
1839 (מארס)	1,289	574	גוין, עמ' 445
1839 (ספטמבר)	1,715		פלייפר, עמ' 70
1839 (אוקטובר)	2,885		גוין, עמ' 445
1840 (מאי)	4,600		פלייפר, עמ' 164
1841	8,246	777	גוין, עמ' 445
1842 (אפריל)	13,108	1,060	גוין, עמ' 445
1842 (נובמבר)	16,527	1,079	גוין, עמ' 445
** 1849	19,024	1,150	גוין, עמ' 445
1854		250 כתי"אב	ספיר, עמ' רי
** 1856	20,738	1,224	גוין, עמ' 445
1867	17,546	1,275	גוין, עמ' 445
1871		1,900	מלטצן, עמ' 159
** 1872	22,722	1,435	הנטר, עמ' 26
** 1881	34,711	2,121	גוין, עמ' 445
1891	34,860		אפלט, טבלה 4
1891	44,079	אין נתונים	
1891	40,926	אין נתונים	גוין, עמ' 445
1900		10,000	מזכר ל-A.J.A. מבנטוב מישה מס' 30
1908		3,000	ויסנברג, עמ' 309
1911	46,165	4,400	וולסטד, עמ' 101
1911	30,000	2,900	יבנאלי, עמ' 9-77, לרבות 300 פועלים תימנים
1918	56,500	4,000	רופין
		1,000	
*** 1920		8,110	בראור, עמ' 64 ונתונים מראיונות עם בנטוב מישה, מרי מנצור ומנחם יהודה

* כולל יהודים מתימן שהתאזרחו, אך אינו כולל יהודים מארצות אחרות שהיו תושבים זמניים בערך ולא התאזרחו (מתימן, הודו, צפון-אפריקה, תורכיה, איטליה ופרס).

** לרבות הצבא.

*** כולל קיבוצים של יהודים מעדן שהתיישבו לצורך מסחר באסמרה, אדיס-אבבה, גיבוטי וסומלי. כ"כ כולל 2,000 יהודי עדן באלכסנדריה ופורט-סעיד.